

1. Bevezetés¹

„Rövid, epikus műfaj, célja a mulattatás” (Szemerkenyi 1982: 162. kiemelés VK) – ezzel a meghatározással kezdődik a *találós kérdések* bemutató szócikk a *Magyar Néprajzi Lexikonban*, a magyar néprajz és folklórisztika máig alapvető kézikönyvében. A kezdő kijelentést követően, melynek a nemzetközi szakirodalomban is megtalálhatjuk párhuzamait (pl. Noyes 1997: 732; Fischer 2004: 1373), a szócikk további része több utalást is tartalmaz a vizsgált műfaj és a humor alapvető összefüggéseire: „[...] a találós kérdések általában *ötletesek, szellemesek*, tömör megfogalmazásuk *csattanós*. A falu hagyományos társas összejövetelein a *szórakozás* egy fajtáját jelentette a találós kérdések feladása és megfejtése” (Szemerkenyi 1982: 162, kiemelés VK).

Mindez arra mutat, hogy más folklórműfajok, mint pl. a vicc, anekdota, tréfás mese mellett számot tartanak a humorkutatás figyelmére a találós kérdések vagy más néven találósok is, hiszen mind funkciójukban, mind szövegükben, mind a használat kontextusában megjelenik valamilyen formában a humor, komikum. De vajon mivel szórakoztatnak, mulattatnak a találósok? Tanulmányomban ezt a kérdést szeretném alaposabban körüljárni.

A folklórműfajok humorának alapos vizsgálatát ugyanakkor nehezíti az előmunkálatok hiánya, amint arra a hazai és a nemzetközi kutatás egyaránt utal (Voigt 2009: 115; Oring 2008: 183). Voigt Vilmos 2009-ben megjelent írásában egy, a találósokhoz sok szempontból hasonló folklór kisműfaj kapcsán tette fel a kérdést: léteznek-e egyáltalán humoros közmondások? Tanulmányában megállapítja, hogy egy közmondás egyfelől az elhangzását kísérő szituáció, kontextus, a használat módja révén lehet humoros; másfelől közvetlenül a szöveg felépítése és tartalma által (Voigt 2009: 116). Azonban míg az előbbi esetre több lehetőséget lát Voigt, a közmondások szövegszintű humorával kapcsolatban szkeptikusabb, és véleménye szerint nem is a kutató álláspontja mérvadó annak eldöntésében, hogy egy proverbium szövege humoros-e vagy sem, hanem elsősorban az adatközlő (Voigt 2009: 121).

A kontextus-szöveg kettősség a találósok humorának vizsgálata esetében is fontos szempont, azonban a helyzetet véleményem szerint sokban befolyásolja a találósok kérdés-felelet szerkezete, amely két személy párbeszédét feltételezi (vagy sok esetben csak imitálja). A dialogikus szerkezet és emellett az a tény, hogy a proverbiumok elsődlegesen oktató vagy referenciapontokat kijelölő funkciójával szemben a találósok esetében hangsúlyosabb szerepet kap a szórakoztatás, több teret nyit a különböző szinteken megjelenő humornak.

Ugyanakkor a kutatás lehetőségeit jelentősen meghatározza a vizsgálat során rendelkezésre álló szövegtörzs. Ideális esetben egy néprajzi/folklórisztikai kutatás már a terepmunka, a gyűjtés során felteheti, figyelembe veheti azokat a kérdéseket, amelyekre választ szeretne kapni. A már rögzített szövegek korpuszának vizsgálatakor a lehetőségek szűkebb keretek közé vannak szorítva.

2. A kutatás előzményei, korpusz, módszertan

A kutatás során közvetlen előképet jelentett számomra Annikki Kaivola-Bregenhøj (2017) tanulmánya, aki a finn találósarchívum anyaga alapján összegezte gondolatait és tapasztalatait a találósok és a humor összefüggéseire vonatkozóan.

A kutatás szorosabb előzményei közé tartoznak továbbá a találósok humorának különböző részkérdéseire irányuló saját vizsgálataim a magyar találósok egyre bővülő történeti korpuszán. Ezekben érintettem többek között a szövegekben a szemantika szintjén megjelenő

¹ A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének tudományos munkatársa. A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

nyelvi humort (Vargha 2013a), a tréfás kérdéseknek nevezett szövegcsoport műfaji kérdéseit (Vargha 2013b), valamint a tréfás bibliai tudáspróbák sajátosságait (Vargha 2018).

2.1. A vizsgált korpusz

A kutatás során vizsgált korpusz magába foglalja mindazokat a nyomtatott és kéziratos forrásokat, amelyek a magyar találósok készülő történeti adatbázisa összeállítása során átnézésre kerültek.

Ezen belül az elsődleges, újonnan feltárt korpuszt a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívumában őrzött kéziratos anyag jelenti, amely 19–20. századi gyűjtések során jött létre. Ennek feldolgozása során 148 forrásból 6564 találós szöveg került forrásonkénti egységekben rögzítésre, valamennyi járulékos kommentárral, bevezetéssel, a közreadók (és a gyűjtési pályázatokra beérkezett anyagok esetében a bírálók) megjegyzéseivel együtt. Az egyes források az 1880-as évek és 1978 között keletkeztek.

Ez kiegészül a nyomtatásban megjelent, tudományos céllal a hosszú 19. század során (1856–1914) gyűjtött és kiadott magyar találós kérdések korpuszával, amelynek teljes anyaga, összesen 3143 szöveg rendszerezve nyomtatásban is megjelent (Vargha 2010).

Kiegészítő forrásként figyelembe vettem továbbá a 20. században gyűjtött szövegek néhány fontosabb gyűjteményét (pl. Berze Nagy 1940; Lábadi 1982; Ráduly 1990; Voigt 1993; Fábrián 1999). Ezekből itt elsősorban nem a bennük megjelent összesen mintegy 5600 szöveg, hanem a találósok kontextusára, használatára vonatkozó adatok jelentettek számomra fontos forrásanyagot.

2.2. Kutatási kérdés, módszer

A kutatás során a találósok humorának összetevőit vizsgáltam. Elsőként azt, hogy milyen, a találósok használatához, kontextusához, funkciójához kapcsolódó humoros vonatkozásokra utaló adatok találhatóak a korpuszban a szövegekhez csatolt jegyzetanyagban, bevezető, járulékos szövegekben. Az adatok kigyűjtését és rendszerezését követően megvizsgáltam a humor megjelenési módjait magukban a találós szövegekben. Itt figyelembe kellett vennem azt is, hogy a szövegalakítás mely szintjén jelenik meg a humor. A találósok azon szorosabban körülhatárolható szövegcsoportjai mellett, amelyeknek meghatározó jellemzője a (nyelvi) humor, figyelmet kell fordítani a nyelvi humor, szójáték olyan eszközeire is, amelyek a találósok valamennyi típusában megjelennek. Végül említeni kell azt a „megmagyarázhatatlan minőséget” (vö. Taylor 1931: 3), amely tulajdonképpen minden találós esetében kapcsolódási pontot jelent a humorhoz.

3. A találósok humorának kontextuális háttere

Kontextuson itt a folklorisztika szóhasználatának megfelelően nem kizárólag azt a konkrét szöveggörnyezetet értem, amelyben egy találós kérdés elhangzik. Elliott Oring megállapítása szerint a néprajzkutatónak vagy folkloristának legalább négy féle kontextust kell figyelembe vennie a humor értelmezése során, mégpedig a kulturális, a társadalmi, az egyéni és a komparatív kontextust (Oring 2008: 196–197). Röviden összefoglalva azt mondhatjuk, hogy ezek közül az első magába foglalja mindazt a közös tudást, közös kulturális hátteret, amely egy közlés humorának értékeléséhez szükséges; a második az előadást kísérő szituáció elemeit; a harmadik pedig az egyéni tapasztalatot és ízlést (Oring 2008: 197–201). Az utolsó, összehasonlító kontextus ugyanakkor nem a konkrét humoros szituációhoz kapcsolódik, hanem mindazon „[...] hagyomány-elemekre utal, amelyek a vizsgált humoros jelenséggel azonosak, párhuzamosak, vagy más módon kapcsolódnak hozzá” (Oring 2008: 202).

Kaivola-Bregenhøj összefoglaló tanulmányában a hagyományos találósok elhangzásának körülményeit így írja le:

A találósok feladása a szórakozás ígérete. Olyan keretként szolgál, amelyben mindenkinek figyelnie kell és humorérzékkel fogadni, ami elhangzik. A szabályokat mindenki ismeri, és az embereknek lehetőségük nyílik a közös szórakozásra, ami a mindennapi munkavégzést is könnyebbé teszi. [...] (Kaivola-Bregenhøj 2017: 198)

Ezt követően alapvető, meghatározó tényezőként emeli ki az elhangzás szituációjához szorosabban kötődő kontextus szerepét a találósok humorában:

Amikor Victor Raskin (1985: 47) kijelenti, hogy „[i]deális esetben a humor nyelvészeti elméletének meg kell határoznia és körülírnia a szükséges és elegendő nyelvi feltételeket ahhoz, hogy egy szöveg humoros legyen”, a találósok kivételt képeznek. A kontextus – a találósok feladása és megfejtése – viccessé teszi a szöveget, még ha a kontextusból kiemelve nem is lenne az. (Kaivola-Bregenhøj 2017: 198)

Milyen tehát ez a kontextus, amelyben a találósok viccessé válnak? És ehhez kapcsolódóan miképpen tudják betölteni a mulattatás funkcióját a szövegek? A vizsgált források ilyen szempontú átnézése a magyar folklorisztika elsődlegesen szövegfolklorisztikai szemléletmódjára világított rá. A találósokra vonatkozó kutatások elsődleges célja mind a 19., mind a 20. század során a szövegek, szövegvariánsok rögzítése, esetenként egy településen vagy vidéken ismert találósok minél teljesebb felgyűjtése volt, és a kiadványok is legfeljebb a szövegek csoportosítására, rendszerezésére fordítottak figyelmet a szövegközlésen kívül. Emellett csak igen ritkán adtak közre, és bizonyára nem is különösebben gyűjtötték a találósok elhangzásának körülményeire, az egyes szövegek sorrendjére, a jelenlevők megjegyzéseire, reakcióira vonatkozó adatokat.² Inkább csak általánosságban utaltak a használati alkalmakat jelentő társas munkákra, elsősorban a fonóra, és a találósokhoz kapcsolódóan rituális humor megjelenésére a lakodalom, és helyenként a virrasztó szokásrendjében.

A ritka kivételek közül ki kell emelni Ráduly János (1990) monográfiáját, aki nemcsak évtizedeken át gyűjtött találósokat egyetlen faluban, Kibéden, hanem különös figyelmet fordított a szövegekhez és a műfajhoz kapcsolódó folklórszociológiai vizsgálódásokra is, törekedvén annak feltárására, hogy milyen szerepet tölt(ött) be a találósok műfaja a népi közösségi életben.

A kutatók leírásai szerint a magyar néphagyományban elsősorban szórakozás, időöltés céljából mondtak és fejtettek találósokat, különösen társas összejövetelekhez és társas munkához kapcsolódóan (vö. pl. Török 1872: 499; Gönczi 1948: 110). A legfontosabb találósmondási alkalom, a fonó mellett a tollfosztó, a kukoricahántó, az aratás, szüret, kapálás, gyümölcszedés, de a tsz-beli közös munka is alkalmat jelenthetett erre; akárcsak a családi élethez kapcsolódó népszokások, a lakodalom, keresztelő, névnapozás, disznótor (Ráduly 1990: 38–43).

A lakodalomban és helyenként a virrasztóban ugyanakkor az egyszerű szórakoztatás mellett rituális szerepet is betölthettek a találósok. A kérdésben rejlő ellentmondás, majd annak feloldása a válaszadással értelemszerűen járul hozzá az átmeneti rítusokhoz. A lakodalom esetében emellett a szövegek gyakran (látszólag) a szexualitásra utalnak, amely hagyományosan a házasság termékenységét volt hivatott elősegíteni.

Az időöltés funkció kevésbé alkalomhoz kötött, hétköznapi beszédhelyzetekben is megjelenhet, különösen a tréfás kérdések esetében, amelyek a 20. század második felétől jórészt viccként, nem pedig megoldandó feladvánnyként hangzanak el.

3.1. Adalékok a magyar találósok kontextuális humorához

² Néhány példa a nemzetközi szakirodalomból egy találósmondó alkalom („riddle session”) teljes átiratának közlésére, annak elemzésével: Evans 1976; Abrahams 1983. A magyar szakirodalomban a mesemondás kontextusáról lásd Keszeg 2007; Nagy 2015.

A Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívumában újonnan feltárt több mint 6500 szöveg közel 150 forrásban található meg, amelyek keletkezési időpontja az 1880-as évek és 1978 közé tehető. Azonban a 148 forrásból összesen 17-ben található a szövegek mellett kiegészítő adatok a használatra vonatkozóan – ezek mindegyike utal a találósok elhangzása kapcsán a szórakoz(tat)ásra, nevetésre, mulatásra és más rokon fogalmakra. Összességében azonban ez a forrásanyag sem nyújt a fent említetteknel részletesebb eligazítást a műfaj humorának kontextuális összetevőiről.

Röviden áttekintve és csoportosítva az adatokat, azt látjuk, hogy ezek az alábbi kulcsszavak, csomópontok köré rendeződnek:

3.1.1. Szórakozás, nevetés, multság, tréfa és időtöltés

A legtöbb adat ezekhez a tágabb, általánosabb fogalmakat említi a találósok használatával kapcsolatban:³

- „[...] ezekkel szórakoztatják egymást a fiatalok, mikor összekerülnek egy társaságba és erre kerül a sor.” (Szathmári 1943: 2–3)
- „Rokonaimnál nyaraltam Gyűrében. Többször elbeszélgettünk és szórakoztunk az árnyékos tornácon. Egy ilyen alkalommal mondtam unokanővéremnek egy találós kérdést. Ő nem tudta megfejtetni, ellenben mondott több kérdést, hogy én fejtsem meg. Ezek között sok *multságos* is volt, amin jókat *nevettünk*. A nagy *mulatozásra* a szomszédból is jöttek át lányok és fiúk, és csatlakoztak társalgásunkhoz.” (Szeifrid 1942: 1)
- „Végezetül halljunk néhány találós kérdést és közmondást mely ugyancsak jó *mulattatónak* bizonyulnak a nyári estéken, mikor már nem játszanak, csak beszélgetnek a gyerekek.” (Jánoss 1961: 9)
- „Télen nyáron ide jártak beszélgetni a malom alá, a fiatalság meg itt *szórakozott* vasárnap délután.” (Máté 1964: 39)
- „Beszélgetés, borozgatás közben, a *viccek között* hallhatunk találókérdéseket, különben csak a gyűjtőtevékenység hozza felszínre őket.” (Tavaszi 1969: 1)

Ezen belül társas munkához kapcsolódó szórakozási formaként írják le az alábbi források:

- „Népünknek egyik főjellemvonása a *kedélyesség*. Ez a szép tulajdonsága nem hagyja el se mulatsága, se munkája közben. *Szeret tréfálni* „kis cselédeivel” a zsidóval, a némettel, a drótos tóttal, mulató- és dolgozó társaival. Nem sérti őket beszédével, csak *megtréfálja*.” (Kertész 1902: 2)
- „A[z adat]közlő szerint könnyebb munkákon és *szórakoztató* jellegű társas összejöveteleken adtak föl egymásnak találókérdéseket.” (Katona 1949: 433)
- „Munka közben *tréfákat* találunk ki a hozzáértő emberek. Kedvelt és kapós az olyan ember, aki szereti a *tréfát*. Nagyobb csapatban, ahol fiuk, lányok dolgoznak mindig volt, aki a nótázások közben találós kérdéseket tett fel és mindenki kíváncsian várta, hogy ki tudja megmondani az értelmét.” (Turi 1955: 3)
- „Találós kérdésekkel a fonóban, tollfosztóban, kukoricakopzáskor (morzsolás), manapság a közös munkák alkalmával (TSz-ben) szokták *szórakoztatni* egymást.” (Jáger 1973: 1)

Egyetlen adat említi a (tréfás) találósok előfordulását a lakodalom kontextusában:⁴

³ Kiemelés ebben az alfejezetben végig: VK.

⁴ Ugyanakkor több, az 1960–1970-es években keletkezett forrásban írják a gyűjtők, hogy a gyűjtés helyén nem szokás és nem is volt az a lakodalomban a találós kérdések feladása.

- „A szoszólók különféle *tréfákat*, kérdéseket adnak fel egymásnak.” (Mándoki 1977: 51–52)

3.1.2. Ötletesség, találékonyság, játékoság

Ezeket a szempontokat emeli ki az alábbi négy leírás:

- „A jász gyermekek, ifjak, felnőttek *játékos és humoros hajlamát* tükrözi az a rengeteg találós kérdés, amely közszájon forog pl. egyetlen faluban.” (Molnár 1953: 23)
- „A találós kérdés a nép *ötletességét, humorát*, jó megfigyelő képességét, találékonyságát fejezi ki.” (Balázs – Szabó 1975: 14)
- „Ahol nagyobb embercsoport jött össze, mint például a tollfosztóban, fonóban, kukoricahántáskor, stb, mese közben, nóta közben gyakran sor került az elmeélesítőnek számító találós kérdésekre. Megtaláljuk bennük az ember *játékoságát, találékonyságát*, a technika fejlődésének állapotát egyaránt.” (Németh 1965: 1)
- „A találós kérdések évszázadokon át tanúskodtak a nép képzelőerejéről, *találékonyságáról*.” (Papp 1976: 1)

3.1.3. Bosszantás, kinevetés

Néhány adat a közös szórakozáson kívül a más kárára történő nevetést is említi a találósok kapcsán:

- „Ugy látom, a fejtörésben a *szórakozás* mellett komoly lehetőség nyílik az öntelt legények és férfiak *bosszantására*. Nők találós kérdést nem mondanak.” (Kiss 1953: 2)
- „*Csak nevettek, ha valaki nem tudta. Nevettek, hogy nem tudja, büntetés meg zálog az nem volt.*” (Hofer 1948–49: 156)
- [a tollfosztóban] „Egy valaki kérdez sorban. Úgy ülnek, ahogy dolgoznak. Aki nem tud válaszolni, büntetésképpen kimegy a tuskére, kimegy a bálba, kimegy az ágyba. Ágyba rendesen jó kövéret választanak. Három név van kiosztva, hogy kivel akar menni. Nagy *nevetések* szoktak lenni.” (Dömötör 1953: 18)

Ugyanakkor a magyar néphagyományból nem ismert a rejtvényfejtéshez kapcsolódóan a rossz választt adó személy olyan tréfás megbüntetése, mint például a finn és észtl folklórból jól dokumentált rituális száműzés egy kitalált országba vagy vidékre (vö. Kaivola-Bregenhøj 2017: 205–207; Voolaid 2019: 137–138).

4. A találósok humora a szövegek szintjén

A találósok szövegének humora számos szempontból elemezhető, és több szinten jelenik meg, amelyekről külön kell említést tenni, még ha a részletes kifejtésre itt nincs is mód. Elsőként a találósok azon alműfajairól vagy szorosabban körülhatárolható szövegcsoportokról kell szót ejteni, amelyeket a humor meghatározó jellemvonásként köt össze. Ugyanis míg a „valódi” találósoknak nevezett szövegek (vö. Petsch 1899: 5; Taylor 1943: 129) mind félrevezető, mind a megfejtést segítő elemeket tartalmaznak, amelyek alapján összességében lehetséges a rejtvény megfejtése (vö. Kaivola-Bregenhøj 2017: 197), ezektől a találósok rendszerezése során rendre elkülönítik a „nem valódi” találósokat, amelyre különféle szempontok alapján más szövegcsoportok esetében ez nem ilyen egyértelmű.

4.1. Tréfás kérdések

Elsőként a *tréfás kérdéseket* (Vargha 2010: 151–184; 2013b: 274–281) kell említeni, amely összefoglaló neve mindazon találósoknak, amelyek nyelvi humorra épülnek.⁵ Ezek látszólag

⁵ A nyelvi humor különféle típusairól és aspektusairól a találósokban lásd többek között Pepicello 1989; Dienhart 2010; Benedek 1977; Szikszai 1987; Vargha 2013a.

komoly kérdést tesznek fel, amely valamilyen kérdőszóval (leggyakrabban: miért, mi, mikor, melyik, hol, hogyan stb.) kezdődik, ám a válasz a logika helyett szójátékon alapul, ami gyakorlatilag megfejthetlenné teszi sok esetben az ilyen feladványokat. Úgy is fogalmazhatunk, hogy ezek esetében „a kérdés pusztán felvezetésként szolgál a csattanóhoz” (Abrahams–Dundes 1972: 136.). Néhány példa, a leggyakoribb megoldásnak megfelelően a kérdőszavak szerint csoportosítva:

Miért vesz a kopasz ember sapkát? Mert ingyen nem adnak neki. (Bosnyák 1960–1961: 18)
Éggy tejjesen elkészített csizmának mi híjja van? A párja. (Mezey é.n.: 167)
Mit vészünk lektöbbeta vásáronn? Levegőt. (Molnár 1953: 26)
Éggy asszon szombaton szapult, mikor mos? A kémén. (Mezey é.n.: 162)
Milyen lesz a néger, ha beleugrik a Vörös-tengerbe? Vizes. (Németh 1965: 10)
Melyik a legedzettebb állat? A bolha, mert télbe nyárba ingben, gatyában jár. (Sárospataki Ref. Főiskola é.n.: 15)
Hol kaszálják a szénát? Sehol, füvet kaszálnak, abból lesz a széna. (Papp 1976: 4)
Hogy hívják Debrecenben a talicskát? Nem hívják, tolják. (Németh 1965: 10)

A kérdőszavak szerinti csoportosítás persze nem sokat mond erről az igen heterogén szövegcsopotról, amelyben a nyelvi humor számos fajtája és fokozata jelenik meg, az egyszerű homonímiától (pl. *Mikor fél a nyul? Mikor ketté vágják.* Bosnyák 1960–1961: 18) a szójátékok jóval szélesebb eszköztárát felvonultató szövegekig (pl. *Mi a különbség a hordó és a zabigyerek között? A hordónak van csapja, a zabigyereknek nincs apja.* Együd 1978: 7). Műfajilag pedig a jelenkori folklórban a találósok és a viccek közötti átmeneti csoportot képviselnek (vö. Vargha 2013b: 280–283), amelyet a kutatás a szövegek megfejthetlensége, a bennük rejlő komikum, és a nevetetés céljával történő előadás miatt egyre inkább a viccekhez sorol (Fischer 2004: 1375).

4. 2. Parodisztikus szövegek

A találósokat hagyományosan rögzített, formuláris megfogalmazás jellemzi, aminek köszönhetően kialakul az elvárások mintázata. A találósok egy része szándékosan ennek a mintázatnak a felállításával, majd az elvárások összezavarásával játszik (Abrahams–Dundes 1972: 140). Más, kisebb szövegcsoportok mellett ide sorolhatjuk az ún. *általálósok*at (Vargha 2010: 149–151), amelyeket a várt talányosság helyett szó szerint kell érteni, így ezekben a megoldás voltaképpen megegyezik magával a kérdéssel:

*Nézd-e:
Szenes tőke fekete,
3 verébnek hat szeme, árva bornyú annyatlan,
csonka tehén szarvatlan.
Mijez? Mind igasság.* (Mezey é.n.: 163)

Tulajdonképpen hasonló eszközökkel élnek a szintén az elvárások összezavarásával játszó *tréfás számítások*, amelyek egyben a nyelvi humor eszközeit is kiaknázzhatják, az alábbi példákban a homofóniát: *Eltudnál-e hajtani hat libát hét felé? Elhajtánám Hét felé; elhajtánám hét liba felé.* (Papp 1976: 10); *30 hétnek mennyi a fele? 15 hét.* (Németh 1965: 10).

A fenti példák humorát ugyanakkor elsősorban maga a beugratás adja, vagyis az, hogy a kérdező a szándékosan kétértelmű szöveget „helytelenül” értelmezi, és válaszával a jelenlevők nevetését váltja ki. Így e találósok humorának értékeléséhez a rendelkezésre állónál jóval több kontextuális információra lenne szükség.

4.3. Kétértelmű, szexualitással játszó szövegek

A beugratás sajátos színezetet kap a kétértelmű, (ál)erotikus tematikájú szövegek esetében. (vö. Kaivola-Bregenhøj 2001: 79–91; Voigt 2004; Vargha 2010: 202–215). Néhány példa:

Éjfélbe, hajnalba, mi áll a legmerettebben az ágyba? Sárgarépa (Kriston 1914: 297)
Eljött hozzám egy valaki, Kért tüllem, hogy aggyak neki. Lefeküdtem, attam neki, Amennyi csak kellett neki? Álom (Kriston 1914: 298–299)
Meretten bedugik odabenn forgatik, lankattan kihuzik? Szalma (Kriston 1914: 299)

Az ilyen típusú találósok humorát megint nem önmagában a szövegek kétértelmősége hívja elő, hanem az a beszédhelyzet, amelyben a kérdező zavarba jön a kérdés elsődleges értelmezésétől, hiszen ez esetben „a helyes megfejtés bizonyos értelemben mindig helytelen” (Kaivola-Bregenhøj 2001: 91). Ahogy Voigt Vilmos írja:

Az erotikus megfogalmazású, de voltaképpen más értelmű találókérdések eredeti funkciója a lányok megzavarása volt. Ezért is voltak népszerűek a fonóban, ahol a legények nagyot mulattak azon, miképp pirulnak el a lányok a voltaképpen más megoldásra utaló, egyértelműen erotikus köntösbe öltöztetett találósok meghallgatásakor. (Voigt 1993: 142.)

4.4. Nyelvi humor, szójáték

A fenti szövegcsoportok után, amelyek elsősorban nyelvi játékon alapulnak, említést kell tenni arról is, hogy tulajdonképpen a találósok valamennyi típusában megjelennek a nyelvi humor, szójáték különböző eszközei, még ha nem is központi, hanem kiegészítő elemként. Ezek közül kimondottan jellemző a játékos szóképzés, amely sok esetben a megfejtendő leírás egészét végigkíséri: *Kerbe kapilló / szegén szittyilló, / ház közepin macilló. Káposzta, szita, macska.* (Mezey é.n.: 163). Sajátos humorforrás lehet az idegen nyelv imitálása is, a kérdést itt is szó szerint kell érteni: *Mi ez: / Tón a ludátusz, / lud a tónátusz? A tón lúd uszik át, lúd a tón át, uszik.* (Mezey é.n.: 162).

Humoros hatást kelt az is, amikor a „valódi” találósoktól elvárt komolysággal, emelkedettséggel váratlan kontrasztban áll a trágár, illetlen megfejtés:

Se keze se lába, mégis dudolva jön a világra. Fing (Sárospataki Ref. Főiskola é.n.: 1)
Se keze, se lába mégis feláll magába? Férfi nemiszerve. (Kriston 1914: 302)
A paraszt édobja, a zúr még a zsebibe horgya. Takony. (Révész 1902: 4)

5. Összefoglalás: A találósok humora és egy „megmagyarázhatatlan minőség”

Sokat idézett közmondás-definíciójában Archer Taylor egy „megmagyarázhatatlan minőség”-ről ír, amely segít eldönteni, hogy egy adott szöveg közmondás-e vagy sem (Taylor 1931: 3). Vizsgálatom során, melyben az újonnan feltárt források segítségével azt igyekeztem körüljárni, hogy miben rejlik és hogyan ragadható meg a találósok humora, a pontosabban leírható nyelvi és kontextuális elemek mellett gyakran egy voltaképpen hasonló „megmagyarázhatatlan minőség”-gel találkoztam.

A találósok műfaji sajátossága, hogy meglepő, szokatlan módon írnak le ismerős, a hétköznapi élethez, környezethez tartozó tárgyakat. Ennek során legtöbbször a hagyományos találósok is olyan (látszólagos) ellentmondást tartalmaznak a kérdésben, amely a válaszban oldódik fel (pl. *Éjê nappâ jár, mégis egy hejên ál. Óra.* Révész 1902: 1; *Az erdőben négy vessző, / Sohasem éri eső. A tehén négy csecse.* Kanyaró é.n.: 3). Ezt a jelenséget írja le Elliott Oring az *appropriate incongruity*, vagyis a ’helyénvaló inkongruitás’ fogalmával. (Oring 1992). Az egyik alapvető humorelméletből, az inkongruitás-elméletből kiinduló, ám azt továbbgondoló meghatározása szerint „a humor érzékelése egy *helyénvaló inkongruitás* érzékelésén múlik, vagyis olyan tartományokból származó elemek közötti kapcsolat helyénvalóként érzékelésén, amelyeket általánosságban véve össze nem illőnek tekintünk” (Oring 1992: 2). A találósok esetében a kérdésben fogalmazódik meg az alapvető inkongruitás, a válasz pedig „olyan megoldást kínál, amely ezt az inkongruitást helyénvalóvá teheti” (Oring 1992: 2). A kérdésben levő logikai ellentmondást a válaszban feloldhatja nyelvi játék vagy a figuratív és a szó szerinti jelentés kettőssége (Oring 1992: 2–3). Egyfajta

„megmagyarázhatatlan minőség”-ként ezt érzékelhetjük, amikor a találósokat és az azok elhangzását kísérő kommunikációs helyzetet szórakoztatónak, mulatságosnak találjuk.

Források

Berze Nagy János 1940: Találós kérdések és találós mesék. In: Uő: *Baranyai magyar néphagyományok*. Pécs: kiadja Baranya vármegye közönsége. II. kötet. 5–33.

Fábián Imre 1999: *Bihari találós mesék, találós kérdések, mesetalányok*. Második, bővített kiadás. Nagyvárad: Literator Könyvkiadó.

Lábadai Károly 1982: *Hold letette, Nap felkapta. Drávaszögi magyar találósok*. Eszék: megjelent a Magyar Képes Újság kiadásában.

Ráduly János 1990: *Hold elejti, Nap felkapja. Kibédi találós kérdések*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.

Vargha Katalin 2010: *Magyar találós kérdések. 19. századi szövegek antológiája*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

Voigt Vilmos 1993: Egy közösség találós kérdései. In: Liszka József (szerk.): „*Csillagok, csillagok, szépen ragyogjatok...*” *Tanulmányok a 65 éves Ág Tibor köszöntésére*. Komárom–Dunaszerdahely: Szlovákiai Magyar Néprajzi Társaság. 138–180.

Kéziratos források

Balázs Márta – Szabó Marianna 1975: *Gyermekjátékok, találós kérdések, gyermekmondókák, csúfolódók, szólások Recskről*. Kézirat. Budapest: Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma, EA 18749.

Bosnyák Sándor vezetésével Néprajzi Szakkör 1960–1961: „*A békává változott boszorkány*” (mesék, babonás történetek; kiolvasó versek, találós kérdések, köz- és szólásmondások). Kézirat. Budapest: Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma, EA 12871.

Dömötör Sándor 1953: *Vend népdalok és szokások*. Kézirat. Budapest: Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma, EA 4140.

Együd Árpád 1978: *Találós kérdések*. Kézirat. Budapest: Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma, EA 14219.

Hofer Tamás 1948–1949: *Vegyes néprajzi gyűjtés*. Kézirat. Budapest: Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma, EA 3515.

Jáger Márta 1973: *Találós kérdések*. Kézirat. Budapest: Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma, EA 18086.

Jánoss László 1961: *Népi szólás-mondások, találós kérdések, gyermekjátékok*. Kézirat. Budapest: Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma, EA 12865.

Kanyaró Ferenc é.n. *Találós kérdések*. Kézirat. Budapest: Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma, EA 2168.

Katona Imre 1949: *Vegyes néprajzi gyűjtés, főleg állattartás, hiedelem, népköltészet, társadalom, mesterség, szokás*. Kézirat. Budapest: Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma, EA 4094.

Kertész József 1902: *Találós kérdések, dalok*. Kézirat. Budapest: Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma, EA 3644.

Kiss Pál 1953: *Találós kérdések Écs községből*. Kézirat. Budapest: Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma, EA 9239.

Kriston Antal 1914: *Mesék, helynévmagyarozat, babonák, közmondások, kifejező hasonlatok, találós kérdések, szójátékok, táncszók, kurjantások*. Kézirat. Budapest: Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma, EA 492.

Mándoki László 1977: *Lakodalmi találós kérdések*. Kézirat. Budapest: Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma, EA 13554.

- Máté Miklósné 1964: *Vegyes néprajzi gyűjtés. (Béresek ebédje; női viselet; temetés; disznótor; tengerihántás.)* Kézirat. Budapest: Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma, EA 13983.
- Mezey Károly é.n.: *Misztérium, dalok, köszöntő, táncszók, siratók.* Kézirat. Budapest: Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma, EA 465
- Molnár István 1953: *Vegyes néprajzi gyűjtés, főleg szólásmondások, csufolók, babonák, vőfélyversek, mesék stb.* Kézirat. Budapest: Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma, EA 9316.
- Németh József 1965: *Találós kérdések.* Kézirat. Budapest: Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma, EA 19152.
- Papp Jolán 1976: *Találós kérdések.* Kézirat. Budapest: Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma, EA 19202.
- Révész Ernő 1902: *Találósversek.* Kézirat. Budapest: Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma, EA 197.
- Sárospataki Ref[ormátus] Főiskola é.n.: *Találós kérdések.* Kézirat. Budapest: Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma, EA 1014.
- Szathmári Károly 1943: *Találós kérdések Hajdúszovátról.* Kézirat. Budapest: Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma, EA 3414.
- Szeifrid Gyula 1942: *Találós kérdések.* Kézirat. Budapest: Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma, EA 3215.
- Tavaszi Tiborné 1969: *Mecsekszabolcsi találókérdések.* Kézirat. Budapest: Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma, EA 16553.
- Turi Sándor 1955: *Vegyes néprajzi gyűjtés.* Kézirat. Budapest: Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma, EA 5986.

Irodalom

- Abrahams, Roger D. 1983: A riddling on St. Vincent. *Western Folklore*, 42: 272–295.
- Abrahams, Roger D. – Dundes, Alan 1972: Riddles. In: Dorson, Richard M. (ed.): *Folklore and folklife*. Chicago: University of Chicago Press. 129–143.
- Benedek Katalin 1977: Komikum-elemek a rövid próza-epikában. In: Istvánovits Márton – Kriza Ildikó (szerk.): *A komikum és humor megjelenésének formái a folklórban.* (Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához I.) Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport. 128–133.
- Dienhart, John M. 2010: A linguistic look at riddles. In: Nørgaard, Nina (ed.): *The language of riddles, humor and literature.* Six essays by John M. Dienhart. Odense: University Press of Southern Denmark. 13–47.
- Evans, David 1976: Riddling and the structure of context. *Journal of American Folklore*, 89. *Riddles and riddling*. Special editor: Elli Köngäs Maranda. 166–188.
- Fischer, Helmut 2004: Scherzfrage. In: *Enzyklopädie des Märchens*. 12/3. Berlin: De Gruyter. 1373–1377.
- Gönczi Ferenc 1948: *Göcsej népköltészete.* Zalaegerszeg: Kiadja a Zalai Táj- és Népkutató Munkaközösség.
- Kaivola-Bregenhøj, Annikki 2001: *Riddles: Perspectives on the use, function and change in a folklore genre.* Helsinki: Finnish Literature Society.
- Kaivola-Bregenhøj, Annikki 2017: Riddles and humour. *Folklore. Electronic Journal of Folklore*, 69: 195–210. https://doi.org/10.7592/FEJF2017.69.kaivola_bregenhøj (2019. 11. 08.)
- Keszeg Vilmos 2007: A népmese előadásának módja és kontextusa. *Ethnographia*, 118: 15–70.

- Nagy Ilona 2015: A mesemondás forгатókönyve hétköznapi kommunikációs helyzetben. In: Nagy Ilona: *A Grimm-meséktől a modern mondáig. Folklorisztikai tanulmányok.* Szerkesztette: Gulyás Judit. Budapest: L'Harmattan – MTA BTK Néprajztudományi Intézet. 153–160.
- Noyes, Dorothy 1997: Riddle joke. In: Green, Thomas A. (ed.): *Folklore. An encyclopedia of beliefs, customs, tales, music, and art.* Santa Barbara: ABC-Clío. II. 730–732.
- Oring, Elliott 1992: Appropriate incongruity. In Oring, Elliott: *Jokes and their relations.* Lexington: The University Press of Kentucky. 1–15.
- Oring, Elliott 2008: Humor in anthropology and folklore. In: Raskin, Viktor (ed.): *The primer of humor research.* Berlin – New York: Mouton de Gruyter. 183–210.
- Pepicello, W. J. 1989: Ambiguity in verbal and visual riddles. *Humor: International Journal of Humor Research*, 2/3. 207–215.
- Petsch, Robert 1899: *Neue Beiträge zur Kenntnis des Volksrätsels.* Berlin: Mayer & Müller.
- Ráduly János 1990: *Hold elejti, Nap felkapja. Kibédi találós kérdések.* Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.
- Raskin, Victor 1985: *Semantic mechanism of humour.* Dordrecht: D. Reidel.
- Szemerényi Ágnes 1982: találós kérdés. In: Ortutay Gyula (főszerk.) *Néprajzi Lexikon V. Sz–Zs.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 162–163.
- Szikszi Lajosné 1987: A találós kérdés egyik típusa. *Magyar Nyelvőr*, 111: 187–207.
- Taylor, Archer 1931: *The Proverb.* Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Török Károly 1872: *Csongrád megyei gyűjtés.* Magyar Népköltési Gyűjtemény II. Budapest: Atheneum.
- Vargha Katalin 2013a: Nyelvi humor a szemantika szintjén a magyar találósokban. In: Vargha Katalin – T. Litovkina Anna – Barta Zsuzsanna (szerk.): *Sokszínű humor. A III. Magyar Interdiszciplináris Humorkonferencia előadásai.* Budapest: Tinta Könyvkiadó. 212–223.
- Vargha Katalin 2013b: Rejtvény és vicc határterülete a Magyar Népköltészeti Lexikonban. *Ethno-Lore*, XXX: 261–291.
- Vargha Katalin 2018: Miért harapott Ádám az almába? Tréfás bibliai tudáspróbák a magyar történeti találós korpuszban. In: Nemesi Attila László – T. Litovkina Anna – Barta Zsuzsanna – Barta Péter (szerk.): *Humorstílusok és -stratégiák.* Budapest: Tinta Könyvkiadó. 324–338.
- Voigt Vilmos 2004: Nem mind ... ami fénylik *Tisicum*, XIV: 245–249.
- Voigt, Vilmos 2009: Are there humorous proverb texts? *Acta Ethnographica Hungarica*, 54/1. 115–121.
- Voolaid, Piret 2019: Context- and belief-related aspects of Estonian riddles. *Folklore. Electronic Journal of Folklore*, 75: 131–148. <https://doi.org/10.7592/FEJF2019.75.voolaid> (2019. 11. 08.)